

CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

Tentoonstelling van oude kunst
uit
Utrechtsche kerken en gasthuizen

23 December 1943 t.m. 6 Februari 1944

Geopend:
Werkdagen van 10-4 uur
Zon- en feestdagen van 1-4 uur
Nieuwjaarsdag gesloten

Toegangsprijs f 0.25 Zaterdags f 0.10

VOORWOORD.

Het succes van de tentoonstelling „20 Eeuwen Utrecht" in den afgelopen zomer heeft duidelijk doen uitkomen, hoezeer de belangstelling van het publiek tegenwoordig uitgaat naar de geschiedenis en de oudheden van de eigen stad. Hierin heeft de directie van het Centraal Museum aanleiding gevonden om aan een deel van het alomvattend tijdperk der twintig eeuwen bijzondere aandacht te schenken. De keuze viel op de oude kunst uit de Utrechtsche Kerken en Gasthuizen.

Kerken en Gasthuizen hebben in vroeger eeuwen dikwijls belangrijke opdrachten verstrekt aan kunstenaars en handwerkslieden. Schilderijen en voorwerpen, door hen vervaardigd, bevinden zich nu nog voor een groot gedeelte op hun oorspronkelijke plaats, slechts aan weinige ingewijden bekend. Thans zijn gedurende eenige weken de belangrijke kunstschaten uit de Utrechtsche Kerken en Gasthuizen in het Centraal Museum tentoongesteld en voor iedereen te bezichtigen.

Voor de totstandkoming van deze tentoonstelling hebben de Kerkbesturen en de Besturen der Gods- en Gasthuizen zich zeer aan het Centraal Museum verplicht. In het bijzonder verleenden hunne medewerking de besturen der Ned. Herv. Gemeente, der Evangelisch Luthersche Kerk, der Doopsgezinde Kerk, der Remonstrantsche Kerk, de besturen der Roomsche-Katholieke kerken en der Oud-Katholieke Kerken, de Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen, het Bestuur der Balije van Utrecht, en dat der Willem-Arnstz-Stichting. Uit de historische verzamelingen der stad kon het Stedelijk Museum zelf nog vele voorwerpen van belang bijeenbrengen, terwijl het Aartsbisshoppelijk Museum van zijn kostbare kunstschaten menig werk afstond. Aan al deze medewerkers onzen hartelijken dank. Moge deze tentoonstelling, die een détail der Utrechtsche geschiedenis belicht, evenveel belangstelling onder vinden als de zomertentoonstelling!

Jonkvrouwe Dr. C. H. DE JONGE.

KERKEN

Oud-Munster (Sint Salvator).

De Sint Salvator is gesticht door Willibrord na 695 op het tegenwoordige Damplein. De oudste kerk werd in 857 door de Noormannen verwoest. Kort na 918 werd zij herbouwd en door bisschop Balderik aan Maria gewijd. In de 12de eeuw is zij tot zelfstandige kapittelkerk verheven. In de volgende eeuwen onderging zij verschillende verbouwingen. Omstreeks het jaar 1100 is de kerk opnieuw aan den heiligen Salvator gewijd, in de 13de eeuw bovendien aan Sint Bonifacius. In 1580 woedde de beeldenstorm in deze kerk. Het kapittel werd in hetzelfde jaar protestant. Zeven jaar later is de kerk gesloopt, maar het kapittel bleef voortbestaan en werd overgebracht naar de eveneens geseculariseerde Sint Paulusabdij. In den Franschen tijd, in 1811, is het kapittel ten slotte opgeheven.

1. Gezicht op de Sint Salvator, uit het zuiden gezien. Rechts de plattegrond van de kerk, waarop de oude maten vermeld zijn. Paneel, omstreeks 1600.
2. Gezicht op de Sint Salvator, uit het zuiden gezien. Paneel, eerste helft 17de eeuw.

Dom (Sint Maarten).

De Domkerk is gesticht door bisschop Adelbold met de bedoeling een waardiger centrum voor zijn bisdom te verkrijgen dan de oude Sint Salvator. De eerste wijding vond plaats in 1023 in tegenwoordigheid van keizer Hendrik II. Adelbold's kerk werd in 1131 door brand geteisterd, doch blijkbaar was de schade niet ernstig, want in 1132 kon reeds een nieuwe wijding plaats vinden. In 't midden van de 13de eeuw begon men een grooten toren voor den westelijke wand op te richten. In 1253 werd deze door brand zwaar beschadigd. Bisschop Hendrik van Vianden is met de oude, romaansche kathedraal niet tevreden geweest. In 1254 legde hij den eersten steen voor den bouw van een nieuwe Kerk in gothieke vormen, naar het voorbeeld van den Dom te Keulen, waar Hendrik vroeger domproost was geweest. Het koor van de nieuwe kerk is omstreeks 1321 voltooid. Twee eeuwen lang bouwde men aan de kerk voort. Pas in 1517 zijn de geregelde werkzaamheden geëindigd. Intusschen was in 1634 in gebruik genomen voor de nieuw gestichte Illustre School (sinds 1636 academie). Tijdens den Franschen inval van 1672—1673 is in de kerk opnieuw de Roomsche-Katholieke eredienst gecelebreerd. In 1674 verwoestte een geweldige storm het schip van den Dom geheel. Het koor en het dwarspand werden in de volgende jaren voor den dienst geschikt gemaakt, de ruïne van het overige deel bleef tot 1826 liggen. Het kapittel is in 1811 opgeheven.

3. Plattegrond van den Dom van bisschop Adeibold (1023), van de krypt dier kerk en reconstructietekening van den opbouw. O. I. inktteekeningen door K. Vlaanderen.
4. Gezicht op de zuidzijde van het koor van den Dom. Teekening in kleuren door A. Oltmans Jr., omstreeks 1830.
5. Gezicht op de zuidzijde van het koor van den Dom. Teekening in kleuren door C. Springer, omstreeks 1840.

6. Gezicht op het zuidelijk transept, het koor en de koorkapellen van den Dom, gezien uit het zuiden. Ets door mejuffrouw E. Hovy, 1902.
7. Gezicht op de vensters van het hooge koor en het zuidertransept van den Dom, gezien uit het zuiden. Ets door mejuffrouw E. Hovy, 1902.
8. Gezicht op den Domtoren en het koor van de kerk. Paneel door Hendrik van Oort, omstreeks 1820.
9. Gezicht in het koor van den Dom, gezien uit het westen. Autographie door A. Grolman, 1877, naar een tekening van Pieter Saenredam van 1636.
10. Gezicht in den Dom, ingericht voor den Roomsch-Katholieken eeredienst tijdens de Franche bezetting van 1672—1673. Doek door H. C. van Vliet, 1672.
11. Gezicht in den omgang achter het koor in den Dom. Tekening in O.I. inkt door C. Buijen, 1838.
12. Gezicht in de kloostergang van den Dom. Paneel door B. J. van Hove, 1868.
13. Gebeeldhouwde figuren van koning David, die de harp bespeelt en een persoon in Romeinsche wapenrusting, die de gamba bespeelt. Gepolychromeerd eikenhout, vervaardigd door Christiaan van Oss, 1570. Afkomstig van het oude orgel van den Dom.
14. Twee zitplanken van de kanunnikenbanken in den Dom, de misericorden versierd met gebeeldhouwde leeuwenkoppen. Eikenhout, midden 16de eeuw. Twee draagpilasters bestaande uit gebaarde hermen, Ionische kapiteelen op het hoofd dragende. Eikenhout, midden 16de eeuw. Afkomstig van den bisschopszetel in den Dom, waar zij het baldakijn droegen.
15. Verschillende fragmenten van gebrandschilderde ramen, vereenigd tot één raam. 17de eeuw. Hierbij een reconstructietekening.
16. Afgietsels van twee klokken uit den Domtoren door Franciscus Hemony, 1663.
17. Twee zilveren avondmaalsbekers met gegraveerd ornament en de niet-ingevulde wapens van Jacobus Engel en Wilh. Joh. van Vianen. Utrechtsche keur, 1783. Twee zilveren avondmaalskannen met gegraveerd ornament en de niet-ingevulde wapens van Jacobus Engel en Wilh. Joh. van Vianen. Utrechtsche keur, 1783.

Sint Janskerk.

Omstreeks 1040 zijn de kerk en het kapittel van Sint Jan gesticht door bisschop Bernulfus. Na branden in 1148 en 1279, waarna herstellingen volgden, werd tusschen 1508 en 1539 een nieuw koor in laat-gothieken stijl aan de romaansche kerk gebouwd. Het oude romaansche koor werd in 1537 neergehaald. De beeldenscorm teisterde het gebouw in 1580. Het kapittel is in dat jaar protestant geworden. Het volgende jaar werd de kort tevoren gevormde stadsbibliotheek (thans universiteitsbibliotheek) in het koor gevestigd. In 1682 is de toren, die zich op den zuidwesthoek van het gebouw bevond, gesloopt, tegelijk met de kruisgang. Een nieuwe westelijke gevel werd toen aangebracht, waarschijnlijk naar ontwerp van Gijsbert Anthonisz van Vianen. Het kapittel is in 1811 opgeheven. Pas in 1817 werd de bibliotheek uit het koor verwijderd.

18. Gezicht op de Janskerk uit het zuiden. Tekening in sepia door A. Rademaker, omstreeks 1720.
19. Gezicht op de Janskerk uit het noorden. Tekening in sepia door A. Rademaker, omstreeks 1720.
20. Gezicht op de Janskerk uit het westen. Tekening in sepia door A. Rademaker, omstreeks 1720.

21. Gezicht in het koor met het oxaal en de noordelijke zijkapel der Janskerk uit het westen. Teekening in O.l. inkt door Pieter Saenredam, 1636.
22. Gezicht in de thans tot brandwacht ingerichte kapel aan de noordzijde van het schip der Janskerk, uit het westen. Teekening in O.l. inkt door Pieter Saenredam, 1636.
23. Gezicht in de Sint Antoniuskapel der Janskerk tijdens de afbraak, uit het westen gezien. Paneel door D. A. Rosemale, 1681.
24. Afbeelding van een altaarstuk uit 1363, voorstellende de kruisiging met grafschrift van Hendrik van Rijn, proost van de Janskerk, thans in het Museum voor Schoone Kunsten te Antwerpen. Teekening door C. E. Taurel, 1877.
25. Afbeelding van den tegelvloer in de groote zaal van het proostenhuis van de Janskerk, litho door A. Grolman, 1862. (Een gedeelte van den vloer is tegenwoordig aangebracht in de gothische kamer van het Centraal Museum).
26. Gebrandschilderd raam met de wapens van kanunniken van Sint Jan, 1674.
27. IJzeren armenbus, 17de eeuw.
28. Twee zandloppers, 17de eeuw.
29. Drie kerkkussens, waarop geborduurd de wapens van de kapittels van den Dom, Sint Pieter en Sint Marie, 1703.

Sint Pieterskerk.

Omstreeks 1048 stichtte bisschop Bernulfus het kapittel van Sint Pieter. De eerste wijding van de kerk vond plaats in 1048. Driemaal in de middeleeuwen, in 1076, 1148 en 1279 werd de kerk door brand geteisterd. Telkens werd zij weer hersteld. Later volgden nog verschillende verbouwingen. In 1580 werd het kapittel, na den beeldenstorm, protestant. In 1657 is zij aan de Waalse Gemeente afgestaan. De beide torens, die zich aan de westelijke zijde bevonden, werden in 1674 verwoest door den geweldigen storm, die ook den Dom teisterde. Het kapittel is in 1811 opgeheven. Bisschop Bernulfus werd in de kerk begraven; bij een verbouwing van het koor in 1656 is zijn graf echter geschonden.

30. Plattegrond van de Sint Pieterskerk met omliggende gebouwen; huidige toestand.
31. Twee foto's van het exterieur der Sint Pieterskerk, huidige toestand.
32. Vijf foto's van het interieur der Sint Pieterskerk, huidige toestand.
33. Twee foto's van de krypt der Sint Pieterskerk, huidige toestand.
34. Drie foto's van de vroeg-14de-eeuwsche muurschilderingen in de Sint Pieterskerk met een reconstructieteekening door J. Por.
35. Twee gezichten in de voormalige kloostergang der Sint Pieterskerk. Teekeningen in sepia door A. Rademaker, omstreeks 1720, naar afbeeldingen van omstreeks 1650.
36. Bord met grafschrift van den heiligen Bernulfus, eerste kwart 17de eeuw.
37. Reliekhouder, waarin eenige beentjes en stukjes van kleeren van den heiligen Bernulfus, gevonden in zijn graf in de Pieterskerk. Omstreeks 1830.
38. Rouwbord van mr. Jacobus van Halm († 1742) met de vier kwartieren van Van Halm, Pijlsweert, De Mazuyr en Van der Smack, 1742. (Hangt in de hal van het museum).
39. Rouwbord van Maria Sybilla van der Halm geb. Van Lanckeren († 1771) met de vier kwartieren van Van Lanckeren, Van Nellesteyn, Vosch van Roelingsweert en Van Zijll, 1771. (Hangt in de hal van het museum).

Voormalige Sint Mariakerk.

Omstreeks 1080 stichtte bisschop Koenraad van Zwaben het kapittel van Sint Marie. Vóór 1099 vond de eerste wijding van de kerk plaats. Na een brand in 1131 werd de kerk herbouwd in romaanschen stijl. In 1421 kwam een nieuw koor gereed. Bij het beleg van het Vreeburg in 1577 werd de noordwestelijke toren verwoest. In 1580 woedde ook hier de beeldenstorm, het kapittel werd toen protestant. In de 18de eeuw kwam de verwaarloozing van de kerk. Eerst werd zij een travée ingekort. In 1766 volgde de inrichting tot concertzaal. Nadat in 1811 het kapittel was opgeheven, sloopte men tusschen 1813 en 1816 de rest van het schip en het dwarspand. Het koor moest in 1844 plaats maken voor het gebouw van Kunsten en Wetenschappen. Alleen de kloostergang bleef gespaard.

40. Gezicht op den westelijken gevel der Mariakerk. Ets door F. Molenaar volgens een teekening van I. A. Boland naar een schilderij van Pieter Saenredam, omstreeks 1636, thans in museum Boijmans te Rotterdam.

41. Gezicht op het koor van de Mariakerk, uit het noorden gezien, na de afbraak van het middenschip en de noordelijke zijkapel. Paneel door Willem Albertus Haanebrink, omstreeks 1820.

42. Gezicht op het koor van de Mariakerk na de afbraak van het middenschip. Paneel door Bruno van Straaten, omstreeks 1830.

43. Gezicht in den zuidelijken arm van de kloostergang van Sint Marie. Aquarel door J. H. L. Hanau, 1889.

44. Afbeelding van het geschilderd glas in den noordelijken kruisarm der Mariakerk, voorstellende de Aanbidding van de Koningen en de Herders, toegeschreven aan Jan van Scorel en geschonken door Hubert van Buchell. Teekening in O.l. inkt, omstreeks 1640.

45. Fragment van een pilaster uit het schip van de Mariakerk, versierd met het reliëf van een looppanden stier, waarboven het jaartal MXCIX en het opschrift:
accipe posteritas quod per tua secula narres,
taurinis cutibus fundo solidata col(um)nast.

Zandsteen, 15de eeuw.

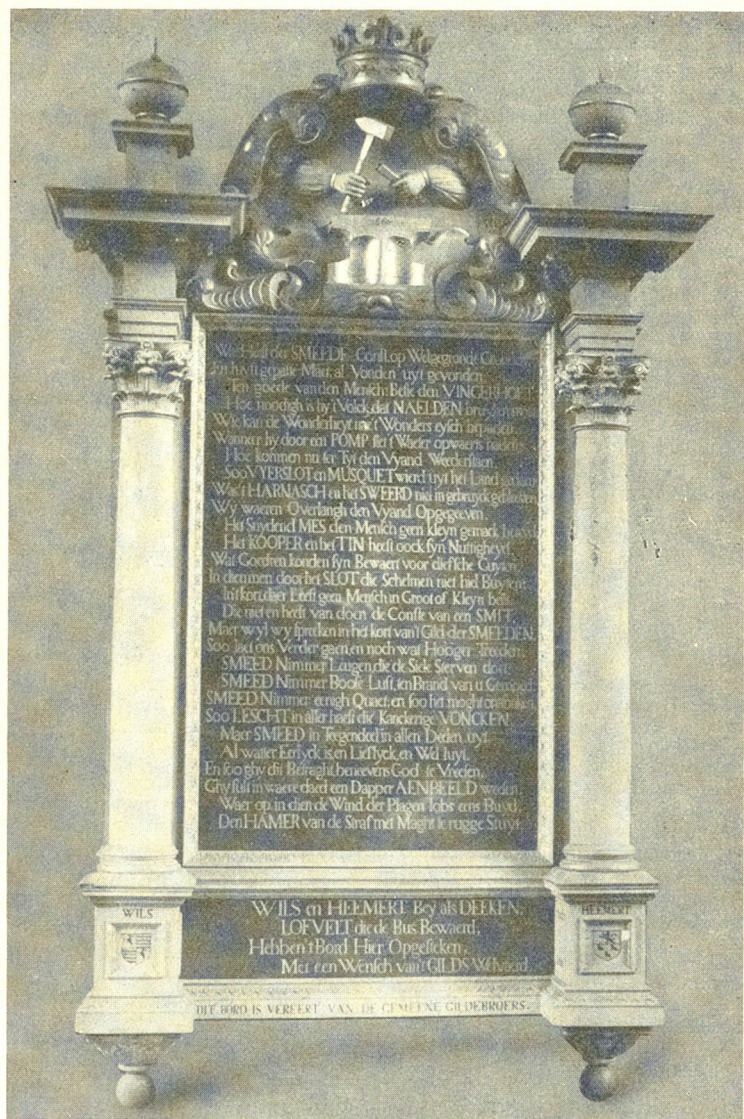
46. Portret van keizer Hendrik IV, legendarisch stichter van de Mariakerk. Doek door Jan van Bijlert, 1641.

47. Beeld van den Salvator Mundi uit de Mariakerk. Eikenhout, eerste kwart 16de eeuw.

Buurkerk (parochiekerk van Sint Maria).

Reeds in de 10de eeuw zou op de plaats, waar tegenwoordig de Buurkerk staat, een kerk of kapel zijn geweest. De eerste maal, dat de parochiekerk vernield wordt, is na een brand in 1131. Het herstel eischte bijna een eeuw. Later volgden nog verschillende branden en herbouwingen. Het tegenwoordige uiterlijk kreeg de kerk tusschen 1435 en 1456. Van 1507 tot 1520 werden twee zijkoren aangebouwd, die, met het middenkoor, in 1586 zijn gesloopt. De bouw van den tegenwoordigen toren begon omstreeks 1370. In 1566 en 1579 woedde de beeldenstorm in de kerk. In het laatstgenoemde jaar kwam zij aan de hervormden. Na den beruchten storm van 1674, die het hooge dak van de kerk had vernield, volgde een herbouw met lagere daken.

48. Gezicht op de Buurkerk uit het zuidoosten. Teekening in O.l. inkt door Herman Saftleven, omstreeks 1660.

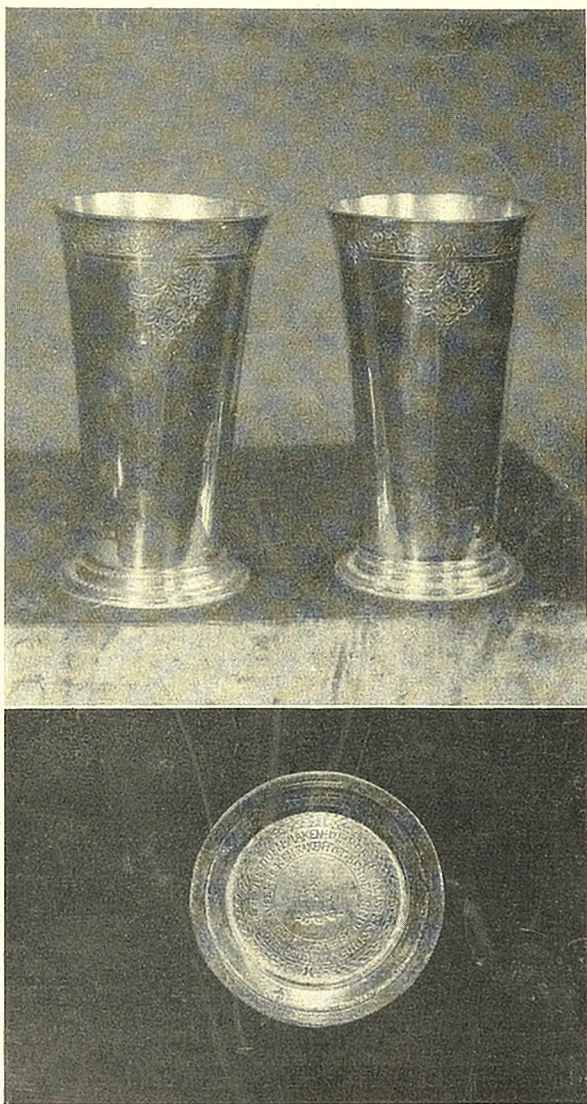
Afb. I. Gildebord van de smeden in gesneden houten lijst, 1669.
 Afkomstig uit de Buurkerk (cat. no. 54).

49. Gezicht op de Buurkerk uit het zuiden. Teekening in O.l. inkt door L. P. Serrurier, omstreeks 1730.
50. Gezicht op de Buurkerk uit het oosten. Teekening in O.l. inkt door L. P. Serrurier, omstreeks 1730.
51. Gezicht op de Buurkerk uit het zuidoosten. Teekening in O.l. inkt door J. Ouwater, omstreeks 1770.
52. Afbeelding van vier wapenborden van de familie Van Eeden, hangende tegen den westelijken wand in de Buurkerk. Teekening in kleuren door Joost van Atteveld, omstreeks 1680.
53. Gildebord van de bakkers, in gesneden houten lijst (gedeeltelijk verdwenen), 1660.
54. Gildebord van de smeden, in gesneden houten lijst, 1669. (afb. I.)
55. Rouwbord van mr. Jacob Martens (1636—1693), 1693. (Hangt in de hal van het museum.)
56. Rouwbord van Aletta Martens—Pater (1641—1725), 1725. (Hangt in de hal van het museum.)
57. Twee zilveren avondmaalsbekers met gegraveerd ornament. Onderop den bodem het opschrift: „De Kerckmeesters inder tijt hebben dese twee doen maken tot behoef ende gebruick der Bverkerken Saken. Ao. 15.91". Utrechtsche keur. (afb. II.)
58. Twee zilveren avondmaalsbekers met gegraveerd ornament. Onderop den bodem het opschrift: „Buerkerck 1662". Utrechtsche keur.
59. Twee zilveren avondmaalsskannen. Onderop den bodem het opschrift: „Domin J. Rode I. d. & Hoogt u e o 1687". Utrechtsche keur.
60. Groote zilveren avondmaalsschotel. Onderop den bodem het opschrift: „Domin J. Rode I. d. & Hooft u e o 1687". Utrechtsche keur.
61. Twee zilveren avondmaalsschotels. Onderop den bodem het opschrift: „Mr. Nicolaas van Bronckhorst en Henrik van Soestdijck Kerkmrs vande Buerkerke binnen Utrecht inder Tijdt. 1723". Utrechtsche keur.

Sint Nicolaaskerk.

Tusschen 1131 en 1173 werd de Sint Nicolaaskerk gesticht als tweede parochiekerk der stad. Aanvankelijk was het een romaansche kerk. Tegen het einde van de 12de eeuw begon men het koor oostwaarts te verleggen. Het tegenwoordige tweebeukige dwarspand in gothieken stijl dateert uit de tweede helft van de 15de eeuw. De romaansche zuidelijke toren werd in 1586 met een lantaarn verhoogd. In de 13de eeuw is de kerk tijdelijk in het bezit geweest van de Duitsche orde, in de 16de van de Karmelieten. Twee maal, in 1566 en 1579, woedde de beeldenstorm. In 1579 werd de kerk voor den hervormden eeredienst ingericht.

62. Gezicht op de Sint Nicolaaskerk uit het noorden. Teekening in O.l. inkt door L. P. Serrurier, omstreeks 1730.
63. Gezicht op de Sint Nicolaaskerk met het tuchthuis, uit het zuidwesten. Penteekening door J. Versteegh, 1756.
64. Gezicht op den noordelijken toren van de Sint Nicolaaskerk uit het westen, gezien uit de poort van het voormalige werkhuis van E. van de Poll. Krijtteekening door Pieter van Oort, omstreeks 1824.
65. Gezicht in den noordelijken zijbeuk van de Sint Nicolaaskerk, uit het westen. Ets door mejuffrouw E. Hovy, 1902.

Afb. II. Gegraveerde zilveren avondmaalsbekers uit de
Buurkerk, 1591. Utrechtsche keur (cat. no. 57).

66. Draagsteen in de oostelijke kapel der Sint Nicolaaskerk. Teekening in kleuren door C. Lindsen.
67. Gebeeldhouwde deurnaald van eikenhout. Omstreeks 1500. Afkomstig van de zuidwestelijke buitendeur van de Sint Nicolaaskerk.
68. Grafsteen van leden van de broederschappen van Sint Antonius en Sint Anna. Deze broederschappen hadden in de Nicolaaskerk hun eigen altaar.
69. Verschillende fragmenten van gebrandschilderde ramen, vereenigd tot één raam, 17de eeuw.
70. Miskelk van was, gevonden in 1841 bij het opruimen der graven in de Sint Nicolaaskerk. Eerste helft 16de eeuw.

Sint Jacobskerk.

In 1173 wordt voor het eerst van de Sint Jacobskerk melding gemaakt. Vermoedelijk was zij de derde parochiekerk der stad. Het tegenwoordige koor dateert uit de tweede helft der 14de eeuw, het schip uit de jaren 1423 tot 1433, terwijl nog tot 1461 aan de uitbreiding ervan gewerkt werd. De zijkooren zijn kort voor 1500 opgetrokken. Bij den beeldenstorm van 1566 kwam de kerk voor korten tijd aan de hervormden. De toren had bij het beleg van het Vreburg in 1577 zwaar te lijden. In 1578 werd de kerk gedeeltelijk door de Hervormden, gedeeltelijk door de Rooms-Katholieken gebruikt, doch in het volgende jaar kwam aan dezen vreemden toestand een einde, door de verdrijving van de katholieken. De spits van den toren, waarin een klokkenspel van de gebroeders Hemony hing, is door den orkaan van 1674 verwoest.

71. Gezicht op de grafkapel van de familie Pantaleon van Eck in de Sint Jacobskerk. Krijtteekening door Th. van Straaten, 1865.
72. Twee zijvleugels van het altaarstuk der Schuitenvoerders in de Sint Jacobskerk met de voorstelling van negen stichters, vergezeld van de heiligen: Paus Clemens, Maria, Sebastiaan en Anna. Midden 16de eeuw. De achterzijden van deze vleugels zijn in 1580 gebruikt als gildeborden van het Schietschuitschippers- en het Zakkendragergilde.
73. Oude relikw van een van de vleugels van het altaarstuk der Schuitenvoerders met twee stichtersfiguren en de heiligen: Paus Clemens en Maria. Het onderschrift luidt: „Huijbert, Duijfhuijs, Pastoor van St. Iacop, heeft, anno 1578 inde, Iacobikerk, smorgens als, Rooms, priester, D, Mis, gedaan, en naa, demiddag, als, Gereformeert, predukant, gepreek coll 3D, //eerste.V.” Doek.
74. Acht paneelen van de deuren van het orgel der Sint Jacobskerk met de voorstelling van koning David met de harp, de heilige Caecilia aan het orgel en twee vrouwenfiguren met luit en gamba, begeleid door twee fluit- en vioolspelende figuren. Voorts nog twee musiceerende personen en twee kleine engelen. Toegeschreven aan Roelof van Zijl, 1608.
75. Schilderij met de voorstelling van de liefdadigheidswerken van den Armenpot van Sint Jacob: het uitdeelen van brood, turf en geld aan de armen. Op de keerzijde een afbeelding van het Laatste Oordeel. Paneel door een Utrechtsch meester, 1562. Dit schilderij hing vroeger in de Sint Jacobskerk boven de plaats, waar de Armenpot haar uitdeelingen hield.
76. Schilderij met het opschrift: „Gedenckt den Armenpot 1669”. Paneel.
77. Houten memorietafel voor Hendrik Reygerts, 1604.
78. Houten memorietafel boven de grafkelder van de „Hoeymakersknechts en Wyfs”. Eerste helft 17de eeuw.
79. Fragment van een hek, IJzer, eerste helft 18de eeuw.

80. Driehoekige versiering van een kerkkroon met in reliëf de voorstellingen van mannen; twee dragen een zak, de derde een schop en een korenmaat. Hout, begin 17de eeuw.
81. Acht stel schilden van kerkkronen van het passementwerkers-, molenaars-, korenkoopers-, mandenmakers-, linnenwevers- en hoedenmakersgilde. Koper, 1629—1645.
82. Twee zilveren avondmaalsbekers met gegraveerd ornament. Ondersop den bodem het opschrift: „Iacopk." Utrechtsche Keur, laatste kwart 16de eeuw.

Sint Geertruidakerk.

De vierde en jongste parochiekerk der stad. In de tweede helft van de 12de eeuw werd zij gesticht op een plaats wat zuidelijk van het tegenwoordige gebouw. Voor het graven van de stadssingels is dit kerkgebouw tegen 1259 gesloopt. Herbouw in romaansche vormen volgde. Oorspronkelijk was het een éénbeukig schip, dat tot 1860 als middenbeuk van de tegenwoordige kerk bleef bestaan. De toren dateert uit de tweede helft van de 13de eeuw, het dwarspand is iets later opgetrokken. In 1566 woedde de beeldenstorm in de Geertekerk. In 1580 kwam zij aan de hervormden.

83. Gezicht in de Geertekerk. Aquarel door A. W. Nieuwenhuysen, omstreeks 1850.
84. Gezicht in het koor van de Geertekerk uit het oosten. Aquarel door C. W. Hoevenaar, 1875, naar een teekening van J. Bosboom, maar gestoffeerd naar een schets van C. van Hardenberg.
85. Gezicht in de Geertekerk uit het westen. Aquarel door C. W. Hoevenaar, 1875, naar een aquarel van J. Bosboom uit omstreeks 1850.
86. Gezicht in den noordelijken zijbeuk van de Geertekerk uit het westen. Teekening in O.I. inkt door C. W. Hoevenaar, 1875, naar een teekening van J. Bosboom uit omstreeks 1850.
87. Gezicht in de Geertekerk van het koor naar het middenschip. Paneel door A. W. Nieuwenhuysen, 1861.
88. Eikenhouten preekstoel met koperen lessenaar. Tweede kwart 17de eeuw.

Luthersche kerk.

In 1412 stichtte de vrome Abraham of Braem Dole een vrouwenklooster dat aan de heilige Ursula werd opgedragen. Bij de hervorming in 1580 kwamen de kloostergoederen onder controle van den magistraat. Deze verdreef de zusters niet, maar verbood de opname van nieuwe, zoodat het klooster op den duur uitstierf. De uitoefening van den Roomsche-Katholieken eeredienst werd echter verboden. In de leegstaande kapel van het klooster werd in de eerste helft van de 17de eeuw een school gevestigd. Later is in de „Brandolykerk" een academisch Theatrum Anatomicum ingericht, terwijl er sinds 1656 bovendien een schermerschool onderdak had gevonden. In 1743 tenslotte werd het bouwvallige kerkje overgedragen aan de Evangelisch-Luthersche Gemeente, die tot dien tijd in een schuilkerk aan de Stroosteeg bij den Springweg was gehuisvest geweest. De voormalige kloosterkerk is daarop door den Amsterdamschen architect Jan Cloppenburg grondig hersteld en vergroot in Lodewijk XIV-stijl. In 1826 vond een ingrijpende restauratie plaats.

89. Wit geschilderd houten doophek. Utrechtsch werk, vermoedelijk 1826.

90. Houten wapenbord van koning Christiaan VI van Denemarken, weldoener van de Evangelisch Luthersche Gemeente te Utrecht.
91. Portret van hertog Frederik IX van Saksen-Weimar (1596—1622). Kopergravure door I. C. Marchant, in een Duitschen bijbel, Neurenberg, 1736. De hertog bezocht in 1617 Utrecht om de stichting van de Evangelisch Luthersche kerk aldaar voor te bereiden.
92. Portret van ds Decker Zimmerman. Doek, vermoedelijk door J. H. Neuman, omstreeks 1860.
93. „Ordre en reglement", 1701, geschreven op papier.
94. Vier notenhouten stoelen, versierd met medaillons, waarin de borstbeelden van Romeinsche keizers. Vierde kwart 18de eeuw.
95. Ijzeren archiefkist, 17de eeuw.
96. Bronzen pendule, waarop een vergulde vrouwenfiguur, een bloemenkorf en een Amor, die zich opmaakt zijn pijl af te schieten. Omstreeks 1810.
97. Drie zilveren avondmaalsbekers, één gedateerd 1619.
98. Zilveren doopschotel, op den bodem gegraveerd de voorstelling van den doop van Christus in de Jordaan, omgeven door een krans. Op de onderzijde het opschrift: „Vrouw. Cornelia van Rechlingen geboren van Bodeck vereert. Dese doopschotel aende christelicke kerkck en gemeente der vngaeenderden avgsbvrge. confessie tot Wtrecht. 1642", waarbinnen de wapens van de schenkerster en haar echtgenoot, omgeven door een krans. Utrechtsche keur.
99. Gegraveerde zilveren wijnkan, derde kwart 17de eeuw.
100. Gedreven zilveren kan, versierd met ornamentwerk en een cartouche waarin de woorden: „Soli deo Gloria den 8 May Ao 1764". Utrechtsche keur.
101. Twee zilveren broodschaaltjes. Vierde kwart 18de eeuw.
- 101a. Zilveren offerbus. 18de eeuw. Utrechtsche keur.
102. Twee gedreven zilveren kandelaars, versierd met ornamentwerk. Midden 19de eeuw.

Doopsgezinde kerk.

De Doopsgezinde Broederschap werd gesticht door Menno Simons, pastoor te Witmarsum, in 1525. Reeds omstreeks 1530 vond zijn leer ook te Utrecht aanhang. In het begin stonden de Doopsgezinden aan talrijke vervolgingen bloot. Hieraan kwam in 1579 bij de Unie van Utrecht voorgoed een einde. Het is niet bekend, waar de oudste Doopsgezinden hun bijeenkomsten hielden. In 1618 kocht Jan van der Voort een huis van Adriaan de Spijker uit Amsterdam, gelegen aan de Jufferstraat, thans Springweg, bij het Geertekerkhof. Dit werd tot kerk ingericht. In 1619 werd het grondig gerestaureerd. Op den duur is dit gebouw te klein geworden. In 1773 kon een nieuwe kerk aan de Oude Gracht in gebruik genomen worden, waarin de Broederschap nog altijd bijeenkomt.

103. Gezicht op de voormalige Doopsgezinde kerk. Gravure door D. v. d. Burg, 1765.
104. Gezicht in de Doopsgezinde kerk. Litho, omstreeks 1850.
105. Gezicht op het Menno Simonsz. kerkje te Witmarsum. Gravure.
106. Portret van Menno Simons (1492—1559) (?). Paneel, oude copie.
107. Monumentum voor de „Doopsgezinden". Gravure door Kerkhoff, 1792.
108. Twee wit-Delftsche avondmaalskannen en zilveren bekers, omstreeks 1800. Utrechtsche keur.
109. Zilveren doopbekken, 19de eeuw.

Remonstrantsche kerk.

In 1474 werd te Utrecht een fraterhuis van de Broeders des Gemeenen Levens gesticht, dat gewijd was aan den heiligen Hieronymus. De kapel hierbij dagteekende van 1477 en werd vernieuwd in 1507. Van den aanvang af hebben de broeders een school gehouden, die al spoedig een zekere vermaardheid kreeg. In 1576 werd deze, bij de komst van de hervorming, door den magistraat geannexeerd. De kapel van het huis werd in 1579 bestemd voor ammunitieshuis; in 1594 werd zij gehoorzaal van het Atheneum, in 1630 opnieuw ammunitieshuis. In 1809 schonk koning Lodewijk het gebouw aan de Remonstrantsche gemeente, die het in 1885 door den architect Nieuwenhuizen in den tegenwoordigen vorm liet veranderen.

110. Gezicht op de kerk van het Hieronymusklooster, gezien uit het noorden. Gewasschen O.l. inktteekening door L. P. Serrurier, omstreeks 1730.

111. Gezicht op de Remonstrantsche kerk, de voormalige kapel van het Hieronymusklooster, vóór de verbouwing in 1885. Photo.

112. Zilveren doopschotel. Op de onderzijde is gegraveerd: „*Beelichen. Koenders. Baghardes. uyt. Liefden. Ano 1667*”. Utrechtsche keur.

113. Zilveren avondmaalsschotel, versierd met een krans van druiventrossen en korenaren. Op de onderzijde is gegraveerd: „*Beelighen. Koenders. Baghardes. uyt. Liefden. Ano 1667*”. Utrechtsche keur.

Sint Catharijnekkerk (thans R.K. Kathedraal).

In 1348 wordt voor het eerst melding gemaakt van de Sint Agathakapel ter plaatse. Twee jaar later werd hieraan een gasthuis toegevoegd. In 1468 werd dit complex ingericht als klooster voor de Karmelieten. Deze werden in 1529 uit hun huisvesting verdreven, toen Karel V, om plaats te krijgen voor den bouw van het kasteel Vreeburg, het aldaar zich bevindende Catharijneklooster liet sloopen. Dit werd nu overgebracht naar het Karmelietenklooster, en schonk zijn naam aan het gebouw in de Lange Nieuwstraat. De kerk werd pas in 1562 voltooid. In 1580 kwam zij in hervormde handen. Voor de geschiedenis van het gasthuis, zie het Catharijne-gasthuis hieronder. In 1815 werd de kerk Roomsch-Katholieke garnizoenskerk, behorende bij het militair hospitaal, dat in het convent was ingericht. In 1840 is zij afgestaan aan de Roomsch-Katholieke gemeente; in 1853 werd zij kathedraal van het nieuw gestichte aartsbisdom Utrecht. Van 1900 tot 1901 is het gebouw aan de westzijde met een travée verlengd, terwijl een toren werd opgetrokken.

114. Gezicht op de Sint Catharijnekkerk, gezien uit het zuiden. Penteekening door N. van der Monde naar E. van Engelen, omstreeks 1720.

115. Aanbidding der Koningen. Drieluik, paneel, door Jacob Cornelisz. van Oostsanen, omstreeks 1500. Afkomstig uit de sacristie van de Sint Catharijnekkerk.

116. De zegening der kinderen. Paneel door Werner van de Valckert, 1620. Afkomstig van het hoogaltaar der Sint Catharijnekkerk. De kunstenaar heeft zijn vrouw en kinderen onder de aanwezigen afgebeeld; op den achtergrond de toren der Zuiderkerk te Amsterdam.

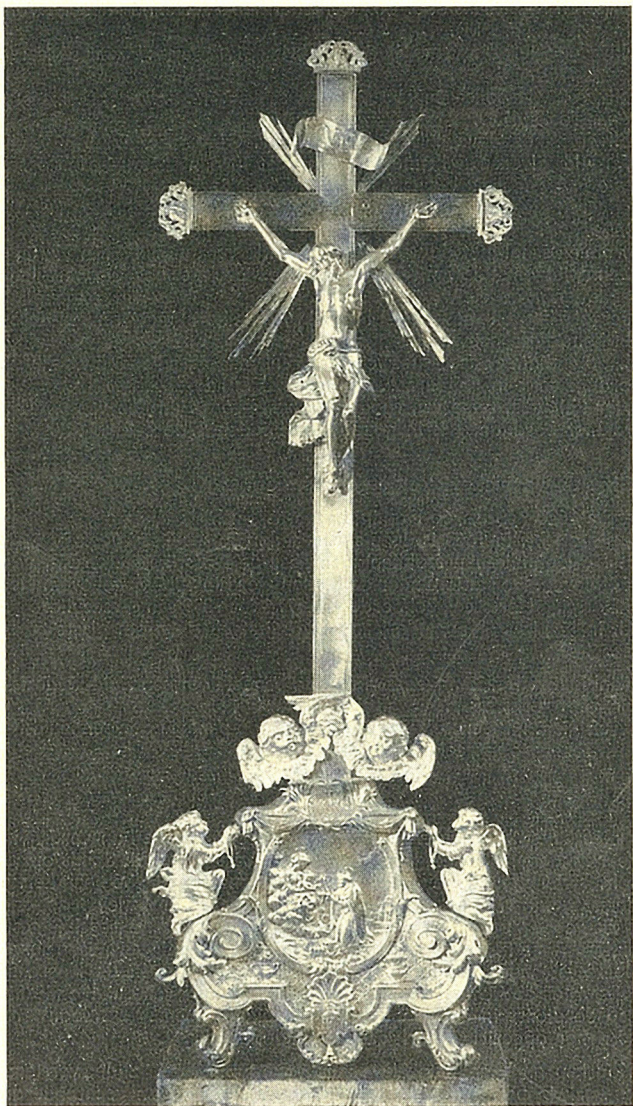
117. Vijf reliëfs met de voorstellingen van Christus en de vier evangelisten. Gekleurd hout, door H. W. van de Wall. De Mattheus-figuur is rechts onderaan gemerkt: „*Me Van De WaLL CaeLabat.*” 1765. Afkomstig uit een van de Roomsch-Katholieke kerken te Utrecht, vermoedelijk uit de Sint Catharijnekkerk.

118. Twee fragmenten van gebrandschilderde ruiten met blad- en bloem-motieven, 15de eeuw.
119. Twee zilveren altaarschellen, één met Utrechtsche keur. 17de eeuw.
120. Verguld zilveren kelk, op den voet versierd met de borstbeelden van vier Jezuïetenheiligen. Vierde kwart 17de eeuw.
121. Verguld zilveren monstrans met de voorstelling van het Heilig Avondmaal en het opschrift: „*Sacrum Convivium*”, op den voet Geloof, Hoop en Liefde, en de borstbeelden der vier evangelisten. Begin 18de eeuw.
122. Zilveren tabernakel met de voorstelling van Christus op Tabor, door den Rotterdamschen zilversmid R. Sondag, 1757.
123. Koorkap van bisschop David van Bourgondië (1456—1496); rood- en goudbrocaat, versierd met de voorstelling van de Bourgondische tondeldoos, waaromheen vonken. Het schild en de banden zijn versierd met voorstellingen uit het Nieuwe Testament in borduurwerk. Vierde kwart 15de eeuw.
124. Fragment van een koorkapschild, waarop geborduurd de voorstelling van Christus' geboorte. Midden 16de eeuw.
125. Bovendeel van een gaffelkruis, waarop geborduurd de voorstelling van de Aankondiging aan Maria. Eerste helft 16de eeuw.
126. Palla, waarop geborduurd de voorstelling van de soldaten, dobbelende op den Calvarieberg. Omstreeks 1525 (?).
127. Kelkvelum van roode zijde. 17de eeuw.

R.K. Sint Willibrorduskerk.

Nadat bij de hervorming in 1580 alle geestelijke orden waren verdreven, keerden de Dominicaner monniken reeds vóór het jaar 1600 te Utrecht terug. In het begin van de 17de eeuw was hun zetel gevestigd in de Kleine Eligensteeg in de buurt van Onder de Linden. In 1663 werd deze statie verlaten en verhuisden de paters naar de Dorstige Hertsteeg. Het daar gelegen kerkgebouwtje was nog niet gewijd aan den heiligen Willibrordus, maar aan O. L. Vrouwe van de heilige Rozenkrans, waarvan een broederschap in de kerk was gevestigd. In 1774 ging in gevolge een magistraatbesluit deze statie over aan de seculiere geestelijkheid. Twee jaar later trok de gemeente echter in de vrijgekomen statie van Sint Catharina. Tot 1780 stond het gebouw aan de Dorstige Hertsteeg nu leeg; toen werd het heropend; het bleef tot 1842 in gebruik. Daarna trok de allengs zeer toegenomen gemeente naar de voor hun gebruik vergrootte kerk aan de Heerenstraat en Jerusalemsteeg, die de Augustijnen juist verlaten hadden. Voortaan werd dit gebouw de Sint Willibrorduskerk genoemd. Het oude kerkje aan de Dorstige Hertsteeg is nog in 1842 gesloopt. In 1848 volgde een nieuwe uitbreiding van het gebouw aan de Heerenstraat, doch spoedig bleek het opnieuw te klein te zijn. In 1876 kon een nieuw kerkgebouw aan Sint Willibrordus worden gewijd in de Minrebroederstraat. De kerk in de Heerenstraat werd tot zendingsgebouw ingericht.

128. Verschijning van de heilige Maagd aan den heiligen Dominicus. Paneel door een Noord-Nederlandsch meester omstreeks 1500.
129. Verguld zilveren kelk, de voet versierd met drie cartouches, waarin de voorstellingen van de kruisiging, den heiligen Paus Cornelius en de heilige Christina. Opschrift: „*Cornelius vander Mye et Christina Moens conives hoc deo dicarvnt Ao 1624*”. Amsterdamsche keur.
130. Zilveren tabelnakel met de voorstelling van den manna-regen, door den Utrechtschen zilversmid Nicolaas Verhaer. Begin 18de eeuw.

Afb. III. Zilveren rouwkruis door den Utrechtschen zilversmid Nicolaas Verhaer. Afkomstig uit de R.K. St. Willibrorduskerk (cat. no. 131).

131. Zilveren rouwkrans door den Utrechtschen zilversmid Nicolaas Verhaer, omstreeks 1720 (afb. III).
132. Zilveren wierookvat met het randschrift: „F. P. Raym: Leemans Miss: DD'". Omstreeks 1720.
133. Zilveren wierookscheepje met het opschrift: „F. P. Raym: Leemans: Miss: DD'". Omstreeks 1720.
134. Zilveren hostiebusje. Utrechtsche keur. Omstreeks 1720.
135. Verguld zilveren kelk met op den voet in een cartouche het opschrift: „Memento Patris Franck Wuyts Mission". 1766.
136. Zilveren ziekindoosje. Onderop den bodem het opschrift: „F. L. Wuyts Miss DD 1766".
137. Bronzen schel met de voorstelling van de verkondiging aan Maria. 1552.
138. Dalmatiek en stola van rood fluweel, versierd met borduurwerk in gouddraad. Midden 17de eeuw.
139. Verguld-houten gesneden lessenaar, versierd met ranken-decoratie. Tweede helft 17de eeuw.
140. Antependium en appliques voor kaarsenbanken van rood fluweel, versierd met borduurwerk in gouddraad. Tweede helft 17de eeuw.
141. Vier kelkvela, twee van roode, één van groene en één van witte zijde, versierd met borduurwerk in gouddraad. Midden 17de eeuw.

R.K. Sint Servatiuskerk onder de Linden.

Omstreeks 1620 hebben de Dominicanerpaters aan de Kleine Eligensteeg een bidplaats gesticht. In 1663 is deze statie onder de seculiere geestelijkheid gekomen. De Dominicanen trokken toen naar de Dorstige Hertsteeg, waar zij tot 1774 bleven. De statie Onder de Linden werd in 1852 opgeheven. De kerk aan de Dorstige Hertsteeg behoorde van 1774 tot 1839 aan de seculiere geestelijkheid. In het laatstgenoemde jaar werd zij afgebroken om plaats te maken voor een hofje.

142. Aanbidding der Koningen. Drieluik op paneel door een Zuid-Nederlandsch meester, omstreeks 1530.
143. Kruisiging. Middenstuk van een drieluik op paneel door een Zuid-Nederlandsch meester, omstreeks 1540.

R.K. kerk van Sint Augustinus.

Het is niet bekend wanneer de Augustijner monniken na hun verdrijving bij de invoering der hervorming in ons land zijn teruggekeerd. Reeds omstreeks 1630 echter werkten zij hier weer. Te Utrecht bezaten zij toen een kerk in de Jerusalemsteeg. In 1720 en 1820 is deze verbouwd. Tot 1780 bleven de Augustijnen in dit gebouw; toen werd het in gevolge een magistraatsbesluit gesloten. De seculiere geestelijkheid betrok nu de kerk, maar spoedig verhuisde deze weer naar de leegstaande Martinuskerk der paters Jezuïeten in de Heerenstraat. In 1794 keerden de Augustijnen naar hun vroegere kerk terug. Zij onderhielden tot 1840 de dienst in dit gebouw. Toen trokken ze naar de door architect K. C. Zocher opgerichte kerk aan de Oude Gracht.

144. Koorkap en benedictievelum van witte Chineesche zijde, versierd met borduurwerk in bonte kleuren met de voorstellingen van vechtende draken en bloemen. Eerste helft 18de eeuw.

R.K. Sint Martinuskerk.

De oorsprong van deze statie ligt in het duister. Na de invloering der hervorming kwamen de Utrechtsche katholieken bijeen aan het Abster Zandpad in een „Hoveniershuijs” dat toebehoorde aan juffrouw Achterberg. Hieruit is de tegenwoordige parochiekerk van Sint Martinus gegroeid. De huidige kerk werd gebouwd door architect A. Tepe.

145. Verguld-zilveren kelk, de voet versierd met drie medaillons, waarin Christus aan het kruis, Maria en Johannes; op den nodus drie medaillons met de passiewerktuigen en de heilige zweetdoek. Tweede helft 17de eeuw. Vermoedelijk Utrechtsche keur.

146. Zilveren godslamp door den Utrechtschen zilversmid Nicolaas Verhaer, omstreeks 1720.

Jerusalemkapel buiten de Weerd.

Reeds op het einde van de 14de eeuw was buiten de muren der stad, dichtbij de voorstad de Weerd, een kapel gelegen, Jerusalem geheeten. In 1418 werd dit gebouw aangekocht door Aecht Eerstr., die in de kapel een visioen had gehad. Zij stichtte er het vrouwenklooster Jerusalem. Toen dit tijdens de oorlogen in 1513 zeer van vijandelijke benden te lijden had, is het naar de Kromme Nieuwe Gracht binnen Utrecht overgebracht.

147. Anna met Maria en Christus. Eikenhouten beeld, eerste kwart 16de eeuw.

Oud-katholieke kerk van Sint Gertrudis.

Toen in de tweede helft van de 16de eeuw de hervorming overal ingang begon te vinden, bleef pastoor Johannes Wachtelaar (wiens naam in het Latijn Vigilius luidt), kanunnik van Sint Maria, de Roomsche-Katholieke kerk getrouw. Na de alteratie kwam het overschot van zijn gemeente bijeen in een schuilkerk, ingericht in het huis van jonkvrouw Hendrika van Duivenoerde. Allengs kregen de katholieken de gelegenheid de claustrale huizen van de Mariakerk te koopen; zelfs de kloostergang werd door hen verworven en als begraafplaats gebruikt. Onder pastoor Jacobus van Catz (1639—1712) kwam het schisma tusschen de Roomsche- en de Oud-Katholieken. De pastoor werd in 1703 door den paus geëxcommuniceerd. De Oud-Katholieke gemeente is altijd op dezelfde plaats haar eeredienst blijven uitoefenen. Op initiatief van pastoor C. Deelder werd door architect E. G. Wentinck jr een nieuwe kerk aan het Willemsplantsoen gebouwd, waaraan de laatste hand in 1932 werd gelegd. De eraanstaande pastorie dateert uit 1911.

148. Portret van Johannes Wachtelaar, kanunnik van Sint Marie en pastoor te Utrecht († 1652). Doek, oude copie.

149. Portret van Abraham van Brienens, pastoor te Utrecht (1605/6—1682). Doek door Jan van Wijckersloot, 1683.

150. Portret van C. Deelder, Oud-Katholiek pastoor te Utrecht (1853—1928), in zijn bibliotheek (thans afgebroken). Doek door C. Steffelaar.

150a. Zes portretten van pastoors der Oud-Katholieke Gemeente te Utrecht.

151. Aanbidding der herders. Doek, door Abraham Bloemaert, omstreeks 1612. Gravures.

152. De Emmausgangers. Doek door J. Bronckhorst, midden 17de eeuw.

153. Vesperstoel, notenhout, bekleed met niet bijbehorend roodgebloeid zijdebokaat. Midden 18de eeuw.

154. Dalmatiek van bisschop David van Bourgondië (1456—1496) van rood- en goudbrokaat, versierd met granaatappelpatroon en banden, waarop heiligenfiguren. Bovenaan aan voor- en achterzijde het wapen van den bisschop met aan weerskanten de Bourgondische vuurslag.
155. Stola met geborduurde heiligenfiguren. Omstreeks 1500. Gebruikt door Musius.
156. Manipel met geborduurde heiligenfiguren. Omstreeks 1500. Gebruikt door Musius.
157. Dalmatiek van witte zijde, versierd met banden, waarop heiligenfiguren. Begin 16de eeuw.
158. Koorkap van wit gebloemd zijdebroom. Midden 18de eeuw.

Oud-Katholieke kerk van Sint Marie.

Toen de aan Maria gewijde Buurkerk in 1579 in handen van de Hervormden was gekomen, hebben de Katholieken ter vervanging hiervan in 1608 de statie van Sint Marie aan het Achter Clarenburg opgericht. Het was een schuilkerk. Pastoor Cornelis Stakenburg († 1721) ~~was de laatste pastoor~~ liet, toen hij op negentigjarige leeftijd overleed, de kerk in het bezit van de Oud-Katholieke gemeente na.

159. Ecce Homo. Doek door Gerard van Honthorst, 1654.
160. Jezus en de wisselaars in den Tempel. Doek door Jan van Bijlert, midden 17de eeuw.
161. Crucifix van palm- en ebbenhout. Zuid-Nederlandsch werk, midden 17de eeuw.

GASTHUIZEN

Gods- en Gasthuizen.

Oudtijds was Utrecht negen liefdadige instellingen rijk, die zich met de zorg voor zieken en ouden van dagen belast hadden. Bij koninklijk besluit van 27 Maart 1817 zijn deze stichtingen, waarvan de meeste zeer in den troebelen Franschen tijd te lijden hebben gehad, gesteld onder het gecombineerd beheer van een nieuw opgericht regentencollege. De kunstvoorwerpen en antiquiteiten, die de verschillende gebouwen bevatten, kwamen op den duur voor een belangrijk gedeelte in het Centraal Museum terecht. De oudste van deze instellingen was het:

Sint Catharijne-gasthuis.

De stichtingsdatum van dit gasthuis is niet bekend. Het bestond reeds ten tijde van graaf Floris IV van Holland († 1234).

In 1099 had de eerste kruistocht haar doel bereikt. Onder aanvoering van Godfried van Bouillon had het leger van ridders uit West-Europa de stad Jerusalem uit de handen der ongeloovigen verlost. In dat jaar werd door Peter Gerard, tezamen met de bezitters van het hospitaal van Sint Jan te Jerusalem, een vereeniging gesticht, die ten doel had zieke en beroorde kruisvaarders hulp te verleen. Vele leden van aanzienlijke geslachten traden als lid toe. Gedurende den derden kruistocht hebben vooral burgers uit Bremen en Lübeck, die zich met het transport van het leger over zee belast hadden, de ziekenzorg in Palestina op zich genomen. Bij hun terugkeer naar het vaderland in 1190 gaven zij het door hen ingerichte hospitaal over aan Koenraad, kapelaan van hertog Frederik van Zwaben. Deze voegde zich naar den leefregel van de

hospitaalridders van Sint Jan en verhiel de instelling der Duitsche burgers tot „Hospitaal van Sint Marie der Duitschers te Jerusalem”. Zoowel de Johan-nieters (later naar hun woonplaats Malthesers genoemd) als de Duitsche orde zijn door het opdringen van de Turken genoodzaakt geworden het Heilige Land te verlaten. De Duitsche orde week uit naar Oost-Pruisen, waar zij haar werk onder de heidenen voortzette.

Tijdens het beleg van Damiata in Egypte, gedurende den vierden kruistocht, waaraan de Nederlanders een groot aandeel hadden, schonk graaf Adolf van den Berg in 1218 aan de toen nog in Palestina gevestigde Duitsche orde zijn hof te Dieren. Anderen volgden zijn voorbeeld. Zoo gaf in 1231 Sweder van Dengede aan de broederschap een huis en hofstede buiten Utrecht, gelegen aan den Tolsteegsingel. Hier werd in het volgende jaar onder leiding van ridder Gerard van Printhaghen, genaamd Ledersack, een convent gebouwd, het hoofd-huis voor alle in Utrecht, Holland, Zeeland, Friesland en Gelderland gelegen goederen van de orde. In 1345 werd de zetel der Duitsche ridders binnen de beschermende muren van de stad gebracht, eerst naar den Springweg, naar de plaats, waar tegenwoordig het militair hospitaal is gelegen, later naar de Nieuwe Gracht.

Liefdadigheid oefenden de ridders uit in het Catharijne of „Elendighe ghashuys”, waar aan armen en reizigers een onderdak werd verstrekt. Op den duur is hierbij ook de zorg voor zieken en zelfs voor pestlijders gekomen. Het Catharijne-gasthuis was gelegen aan het voormalige Catharijneveld op de plek waar nu het Jaarbeursgebouw staat. In 1529 is het op last van Karel V afgebroken om plaats te maken voor het kasteel Vreeburg. Het gasthuis werd overgebracht naar het in 1468 gestichte Karmelietenklooster aan de Nieuwe Gracht, dat tot de Lange Nieuwstraat werd uitgebreid. De Karmelieten kregen de beschikking over de parochiekerk van Sint Nicolaas, waarbij zij een nieuw klooster bouwden. Na de hervorming trokken de Staten van Utrecht het beheer over de rijke kloostergoederen aan zich. Het Catharijne-gasthuis is in de 17de eeuw ingericht tot hetgeen wij tegenwoordig Academisch Ziekenhuis zouden noemen. Tot 1812 is de verpleging van armen voortgezet. In 1815 werd het gebouw militair hospitaal. Het verband met de Duitsche orde werd bij de komst van de hervorming verbroken. Op andere wijze zetten de ridders hun werk voort; ook zij gingen tot den protestantschen godsdienst over.

162. Binnenplaats van het Duitsche huis aan den Springweg, omstreeks 1720. Teekening door A. Rademaker.

163. Poort van het militair hospitaal aan der Springweg, 1896. Aquarel door A. Grolman.

164. Portretten van landcommandeurs van de Balije van Utrecht: Splinter van de Enge († 1405) en Hendric van Opbueren († 1415) geschilderd 1ste kwart 16de eeuw.

165. Diderick van Bloys van Treslong († 1619), Jasper van Lynder († 1620), beide door P. Moreelse, Hendrik van Nassau-Dietz († 1641), Willem Frederik van Nassau-Dietz († 1664), beide door Honthorst of een volgelings.

166. Hendrik van Isselmuden (door J. M. Quinkhard, 1750), Frederik Willem Torck (door J. Fournier, 1754), Unico Wilhelm van Wassenaer (door J. Palthe, 1762), Frans Steven Carel van Randwijck. (afb. IV).

167. Afbeeldingen van de wapens der landcommandeurs van de Balije van Utrecht tot 1722. Penteekeningen door J. van Atteveld omstreeks 1630 begonnen en door anderen voortgezet.

168. Twee glazen bekens, beschilderd met het wapen van het Heilige Roomsche Rijk en zijn onderdeelen, de eene gedateerd 1580, dragende het opschrift G(eorg) W(ilhelm) M(arkgraff) Z(u) B(randenburg), de andere 1594.
169. Glazen beker waarop gegraveerd het wapen van landcommandeur Frederik Willem Torck, 1758.
170. Glazen beker, beschilderd met het wapen van Pruisen, midden 19de eeuw.
171. Charter van bisschop Willibald van Utrecht, 1228.
172. Charter van Otto van Holland, elect van Utrecht, 1240.
173. Etui met voorzittershamer, vervaardigd uit den tand van een narwal; in den steel een cornalijn, waarin met Turksche letters de naam van Hugo baron van Zuylen van Nyevelt is gegraveerd, Met bijbehorende schenkingsbrief.
174. Kloostergang van het Catharijne-gasthuis, omstreeks 1730. Teekening in O.I. inkt door L. P. Serrurier.
175. Interieur van het Catharijne-gasthuis, schilderij op paneel uit de eerste helft van de 17de eeuw.

Het Sint Barbara- en Sint Laurentius-gasthuis.

In 1359 bestemde de bakker Ghisebrecht Weddeloep het achterhuis van zijn huis, dat aan de Neude uitkwam, tot een vrijwoning voor zeventien arme vrouwen. In 1372 richtte hij zijn huis aan de Oude Gracht in tot ziekenhuis onder patronaat van Sint Barbara. De vrijwoning verhuiste in 1397 naar de overzijde van de Neude, waar het convent van Sint Caecilia werd gesticht. Het daardoor leeggekomen achterhuis van Sint Barbara, waarbij een kapel behoorde, gewijd aan Sint Laurentius, Sint Agnes en Sint Elisabeth, werd toen getrokken bij het ziekenhuis in het voorhuis. In de 17de eeuw was de stichting een oudemannenhuis geworden.

176. Gezicht op de Oude Gracht met het Sint Barbaragasthuis en de Kraan. Doek door H. A. F. A. Gobius, omstreeks 1840.
177. Gezicht op het Sint Barbara- en Laurentius-gasthuis aan de Oude Gracht (thans Vlaer & Kol). Teekening in kleuren door C. Ottermann, 1835.
178. Gezicht op de achterzijde van het Sint Barbara- en Laurentius-gasthuis aan de Neude. Teekening in kleuren door C. Ottermann, 1835.
179. Vier fragmenten van gebrandschilderde ruitjes, 17de eeuw.

Het Sint Bartholomeus-gasthuis.

Een Utrechtsch burger, wiens naam onbekend is gebleven, heeft in 1367 bij den Smeetoren een klein gasthuis, gewijd aan Sint Apollonia, gesticht, „daer men des nachts die gaende ende coemende pelgrums ofte andere arme personen voor een nacht ofte twee herberge, vuer ende licht om Goodts wille verleende”. In 1378 nam de machtige heer Willem van Abcoude het arme gesticht onder zijn bescherming. Hij veranderde den naam in Sint Bartholomeus-gasthuis en bepaalde, dat voortaan „ellendighe sieke menschen in den gasthuse ligghende houden ende hem haer nootdrofte daen” zouden worden. Kort voor zijn dood, in 1407, bracht hij een broederschap tot stand, die voor het gasthuis zorg moest dragen. Op den duur werd de stichting een oudemannen- en vrouwenhuis. In 1514 stichtten de schoenmaker Claes Goeyaertss. Cas en zijn vrouw achter hun huis aan de Nieuwe Gracht vijftien godskamers, die de stichter als herinnering aan zijn reis naar Jerusalem Sionskamers doopte. Het beheer hiervan droeg hij aan het Bartholomeus-gasthuis op. Tot op den huidigen dag is dit zoo gebleven.

180. Gezicht op het Sint Bartholomeus-gasthuis en den Smeetoren. Teekening in sepia door A. Rademaker, omstreeks 1720.
181. Portret van den 105-jarigen Jan Kuyper, verpleegd in het Sint Bartholomeus-gasthuis. Doek door T. of J. Caenen, 1744.
182. Portret van den 107-jarigen Jan Kuyper, Gravure door J. Houbraken naar een schilderij van J. M. Quinkhard, 1745.
183. Graf-schrift ter gedagtenis van Jan Kuyper anders genaamt Jan Practise, 1638—1749.
184. De heilige Bartholomeus. Doek door een Utrechtsch meester, tweede kwart 17de eeuw.
185. Naam- en wapenbord van de regenten van het Sint Bartholomeus-gasthuis 1755—1792.
186. Afschrift van den fundatiebrief van het Sint Bartholomeus-gasthuis uit het jaar 1407. In de initiaal de figuur van Sint Bartholomeus.
187. Vijf stoelen van mahoniehout met blauwgroen „Velours d'Utrecht" bekleed, afkomstig uit de regentenkamer van het Sint Bartholomeus-gasthuis, derde kwart 18de eeuw.

Het Heilige Kruis-gasthuis.

Mr. Dirc Ruysche, kanunnik van Sint Jan te Utrecht, heeft buiten de Witte-vrouwenpoort een gasthuis, een kosteloos logement voor pelgrims en behoeftigen gesticht, gewijd aan de heiligen Sebastiaan, Adriaan en Juliaan. De bewaard gebleven fundatiesteen draagt het jaartal 1408, maar pas in 1412 werd de positie van de nieuwe stichting goed geregeld. Het besuur zou berusten bij een broederschap, waarvan de stichter zelf lid was. De kapel, gesticht in 1413, bezat een wonderdadig kruisbeeld; daardoor werd deze plaats allens een geliefd bedevaartsoord. Dit leverde veel baten op. In 1579 is de kapel afgebroken. Het gasthuis was sedert 1477 ziekenhuis, maar in de 17de eeuw werden er alleen oude vrouwen onderhouden. Tot 1638 toe bleef het een plaats van devotie voor de katholieken, hetgeen wel eens tot moeilijkheden heeft geleid.

188. Drieluik van de familie Visscher de Gheer, met de voorstelling van de Heilige Maagd, aangebeden door Jacob, Adriaan en Barbara Visscher de Gheer. Paneel door een volgelijng van Jan van Scorel, midden 16de eeuw.

Het Sint Antonius-gasthuis.

Op Donderdag na Sint Pontiaan 1439 werd een broederschap in het Sint Anthonie-gasthuis opgericht. Hieruit blijkt, dat het gesticht dus onder moet zijn geweest. Oorspronkelijk was het een gasthuis, dat op de gebruikelijke wijze aan arme passanten kosteloos onderdak verstrekke. Later beperkte men zich tot het voeden van vrouwen. Tenslotte werd de stichting een oude-vrouwenhuis. In den zgn. IJsselsteinschen oorlog van 1511 is het gasthuis met de bijbehorende kapel verwoest. In 1515 volgde de herbouw. De kapel, die in den hervormden tijd niet meer noodig was, is in 1584 gesloopt.

189. De heilige familie, tusschen Sint Johannes den Dooper en Sint Johannes den Evangelist. Doek door Octaviano del Ponte, 1600, blijkens de wapens door den schilder aan het gasthuis geschenken.

190. Dood van Seneca. Doek door Gerard van Honthorst, tweede kwart 17de eeuw, omstreeks 1760 door den zijdefabrikant David van Mollem aan het Sint Antonius-gasthuis geschenken.

191. Schets voor het schilderij, voorstellende den dood van Seneca, door Gerard van Honthorst. Gewasschen sepiateekening op blauw papier, tweede kwart 17de eeuw.

Het Sint Maartens-gasthuis.

In het jaar 1454 schonk Korstijn, weduwe van Peter Gheel, met haar dochter en haar schoonzoon aan het gerecht van de Weerd een huis met de bedoeling dit tot gasthuis in te richten. Het werd aan Sint Maarten, den patroon der stad, gewijd. Dit gasthuis was het eenige te Utrecht, dat door het openbaar gezag beheerd werd. In 1472 werd in het gasthuis een broederschap gesticht, gewijd aan Sint Adriaan en Sint Elisabeth. In 1615 werd het gasthuis bestemd voor het onderhoud van arme oude mannen.

192. Naambord van de regenten van het Sint Maartensgasthuis, 1719—1782.

Het Sint Jobs-gasthuis.

Willem van Heusden heeft in 1504 het Sint Jobs-gasthuis gesticht, bestemd tot verpleging van lijders aan de pokken. Nog in hetzelfde jaar van de stichting volgde de bouw van een kapel. In den burgeroorlog van 1530 werden gasthuis en kapel verwoest maar later herbouwd. In den loop van de 17de eeuw is het gesticht tot oudemannenhuis ingericht.

193. Collecteerende dischgenooten van het Sint Jobsgasthuis. Doek door Jan van Bijlert, tweede kwart 17de eeuw, afbeelding op den omslag.

194. Gebeeldhouwde figuur van Sint Job, zittende op den aardhoop. Gepolychromeerd eikenhout, 17de eeuw. Afkomstig uit de poort van het Sint Jobs-gasthuis.

Het Sint Apostel-gasthuis.

Het Sint Apostel-gasthuis is het jongste van de Utrechtsche gasthuizen. Het werd gesticht bij testament van mr. Jacob Wtteneng, deken van Sint Pieter, 22 September 1564. Volgens den fundatiesteen is het gebouwd in 1569. Het was van meet af aan niet bestemd voor het opnemen van reizigers en dakloozen, maar verleende onderdak aan veertien oude mannen. In 1813 werd het ont-reuimd; er werd toen een kazerne in het gebouw gevestigd. Van 1815 tot 1816 was het opnieuw als oudemannenhuis in gebruik, daarna werd het ingericht tot academisch ziekenhuis. In 1817 kwam het onder het gecombineerde beheer van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen.

195. Gezicht op het Apostel-gasthuis O.I. inktteekening door L. P. Serrurier, omstreeks 1730.

196. Uitzending der twaalf Apostelen. Doek door een Utrechtsch meester, omstreeks 1573.

Diaconie mannen- en vrouwenhuis.

Aanvankelijk waren de oude mannen en vrouwen, die door de Diaconie onderhouden werden, in de stad uitbesteed. Op den duur vond men dezen toestand niet wenschelijk. In 1738 werd dus moeite gedaan om een gebouw te verwerven, waar zij gehuisvest konden worden. Nadat de plannen om het voormalige Magdalenaklooster of het leegstaande gasthuis Leeuwenberg voor dit doel in te richten, moesten worden opgegeven, kochten de diakenen in 1758 het

middeleeuwsche huis Oudaen aan de Nieuwe Gracht van Christina van Heemert, weduwe van Jan Herman Parné. Het werd verbouwd door den „stadsfabriek” Anthony Voskuil en kon het volgende jaar ingewijd worden. 160 personen vonden er een onderdak, het verplegende personeel niet meegerekend.

197. Houten bord met de „*Namen der Heeren Boekhouders en Regenten van het diaconie oude mannen- en vrouwenhuys sedert derselver oprichtinge*”, 1757—1809.

198. Houten bord met de „*Namen der Heeren Boekhouders en Regenten van het diaconie oude mannen- en vrouwenhuys sedert derselver oprichtinge*”, 1810—1855.

Willem Arntsz-stichting.

De zorg voor krankzinnigen te Utrecht was reeds in de 15de eeuw in de omgeving van de Nicolaaskerk gevestigd. In 1457 en 1458 kocht Herman de Veer drie vierendeelen van een huis aldaar „tot behoefte dat alendige gasthuys, gelegen bij Sinter Nyklaes-enge”. De in 1461 overleden Willem Arntz deed kort voor zijn dood aan de broederschappen van de Sint Barbara en Sint Bartholomeus-gasthuizen een belangrijke gift om de krankzinnigen der stad een behoorlijk onderdak te verschaffen. Het aan het Nicolaaskerkhof begonnen gesticht kon nu worden voltooid. In 1582 richtte het stedelijk bestuur een broederschap op voor het zelfstandig beheer van het huis. Zonder noemenswaardige veranderingen heeft dit lichaam tot 1859 voortbestaan. Toen vond door de bemoeiingen van professor Schroeder van der Kolk een algeheele reorganisatie plaats, die leidde tot de aanstelling van een geneesheer-directeur. Het tegenwoordige gebouw, waarin het krankzinnigengesticht gevestigd is, dateert voor een gedeelte uit de 18de eeuw; het voornaamste stuk echter werd gebouwd door den Utrechtschen architect Christiaan Kramm (1797—1875).

199. „By 't Dolhuis te Utrecht”, foto naar een gravure van A. Rademaker, 1661.

200. Gezicht op het „Dolhuys”. Gewasschen O.l. inktteekening, eerste helft 18de eeuw?

201. Drie gezichten in de binnenplaatsen van het krankzinnigengesticht. Teekeningen in kleuren door een van de verplegden, omstreeks 1865.

202. Borstbeeld van professor dr J. L. C. Schröder van der Kolk, hervormer van de Willem Arntsz-Stichting in een modern krankzinnigengesticht, door P. J. M. Swillens. Afgietsel in gips naar een bronzen origineel in de Willem Arntsz-Stichting.

203. Bontbeschilderde ijzeren archiefkist. Tweede helft 17de eeuw.

204. Vier groote tinnen schenkkannen (van twee ontbreken de deksels) en twee kleinere met deksels. 18de eeuw.

205. Twee tinnen bordjes. 18de eeuw.

206. Vier tinnen drinknapjes. 18de eeuw.

207. Zes tinnen drinkbekertjes. 18de eeuw.

208. Twee tinnen inktpotten, één met Amsterdamsche keur. 18de eeuw.

209. Copie van de Stichtingsoorkonde.

210. Gealligrapheerde „Staat der Werkzaamheden gedaan door Patiënten” enz., 1851—1852.

Fundatie van Maria van Pallaes.

Maria van Pallaes, weduwe van mr. Hendrick van Schroyesteyn, stichtte in 1651 twaalf godskameren aan den wal over het Sint Agnietenklooster om onder-

dak te verleen aan arme doch niet bedeelde personen. Zij overleed in 1664. Bij testament van 1662 had zij het bestuur over de stichting geregeld. Sedert 1821 wordt de fundatie beheerd door den burgemeester van Utrecht, sedert 1910 door B. & W. als superintendant en door een door hen benoemden rentmeester.

211. Maria van Pallaes bij een uitdeeling aan de armen. Op den achtergrond de fundatie. Schilderij op doek door Hendrick Bloemaert, 1657.

212. Gezicht op de achterzijde van de kameren van Maria van Pallaes, doek door J. C. Selm, omstreeks 1900.

213. Grijs geschilderde archiefkist versierd met het wapen Van Schroyestein—Van Pallaes tusschen de wapens van Everard van Weede en Vincent Stalpert van der Wielen, executeuren van het testament van Maria van Pallaes. Tweede helft 17de eeuw.

Het Gereformeerd Burger-Weeshuis.

In 1489 stichtte Everaert Zoudenbalch, heer van Urk en Emeloord, kanunnik en thesaurier ten Dom, een lid van een van de aanzienlijkste en rijkste geslachten van Utrecht, een gasthuis met bijbehorende kapel ten behoeve van de weeskinderen. Het was gelegen op het Catharijneveld, het tegenwoordige Vreeburg, en werd opgedragen aan de heilige Elisabeth. In 1491 bevestigde bisschop David van Bourgondië de stichting. Door bisschoppelijke gunsten bloeide het weeshuis gedurende de eerste jaren van zijn bestaan, maar bij de beschieting van het nabijgelegen kasteel Vreeburg, de zetel van de Spaansche bezetting, in het begin van den tachtigjarigen oorlog (1577), liep het gebouw veel schade op. Door den ongunst der tijden was inmiddels het aantal weezen zeer toegenomen, zoodat gebrek aan ruimte ontstond. Deze beide omstandigheden waren voor de huismeesters van het intusschen volgens de nieuwe godsdienstige opvattingen gereformeerde weeshuis aanleiding, om aan den raad der stad te verzoeken het Regulierenklooster, dat sedert de saecularisatie van kerkelijke goederen bij de Hervorming leeg stond, aan de stichting af te staan. Dit is in 1582 gebeurd. Het Regulierenklooster bestond reeds in de 16de eeuw. Het was gelegen aan de westzijde van de Oude Gracht en werd oorspronkelijk bewoond door de Zakbroeders (Saccitae). Zij volgden den regel van St Augustinus. Het concilie van Lyon hief in 1274 deze orde op. Bisschop Jan van Nassau heeft het klooster toen toegewezen aan de proostdij van Bethlehem van de Reguliere Augustijnen. Deze hebben het tot de Hervorming bewoond. Na het gebouw werden in 1586 ook de rijke, uit landerijen bestaande bezittingen van het klooster aan het Elisabethgasthuis overgedragen om de hooge onkosten der weezenzorg uit te bestrijden.

Later kwam hier nog een andere bron van inkomsten bij: in 1719 verleende de raad der stad aan het weeshuis het octrooi (vroeger aan particulieren geschonken) tot het houden van de bank van leening. Het was een vaak zeer loonend bedrijf. Dit voorrecht heeft de stichting tot 1864 genoten; toen is de bank door de gemeente in eigen beheer genomen.

Uit de oudste tijden bezit het Gereformeerd Burger Weeshuis behalve talrijke archivalia alleen nog het portret van zijn stichter Zoudenbalch. De verdere kunstvoorwerpen dateeren voor het meerendeel uit de 18de eeuw.

214. Gezicht op het klooster der Reguliere Kanunniken van Sint Marie en de twaalf Apostelen aan den Springweg, ingericht als Burgerweeshuis. O.l. inktteekening door L. P. Serrurier, omstreeks 1730.

215. Gezicht op het Burgerweeshuis op de Hooge Kooren Markt, gravure door C. Jacobsz. Philips, 1757.
216. Binnenplaats van het Burgerweeshuis, schilderij op doek, tweede kwart 19de eeuw.
217. Gezicht in de voormalige Weeskerk, aquarel, tweede helft 19de eeuw.
218. Portret van E. van Zoudenbalch, oude copie op paneel naar het origineel van 1491.
219. Portret van Elizabeth Jansdochter van Roijen, huisvrouw van Sweers Heurdenss. van Nellestein. Paneel, 1585. Elizabeth van Roijen liet al haar goederen aan het Burgerweeshuis na.
220. Portret van den schilder S. P. Tileman genaamd Schenck, paneel, midden 17de eeuw.
221. Naamlijst van de regenten van het Burgerweeshuis, 1832—1903.
222. Naamlijst van weesjongens, 1850—1941, bevat in een lijst van omstreeks 1790.
223. Naamlijst van weesmeisjes, 1910—1941, bevat in een lijst van omstreeks 1790.
224. Spiegel in gesneden vergulde lijst in Lodewijk XV-stijl.
225. 3 tinnen schenkkannen met Utrechtsche merken, 18de eeuw.
225. 2 tinnen drinkbekertjes.
227. Tinnen zoutstrooier.
228. Tinnen bloemenbak in Lodewijk XV-stijl.
229. 4 tinnen kandelaars, einde 18de eeuw.
230. 2 tinnen, zwart gelakte en vergulde kastanjevazen, eerste kwart 19de eeuw.
231. Roodkoperen vizel, 1661.
232. Geelkoperen kandelaar, 17de eeuw.
233. Rood- en geelkoperen aschbak op mahoniehouten voet, eerste kwart 19de eeuw.
234. 3 groote Delftsche borden, één uit de fabriek de Lampetkan, gemerkt lpK, einde 18de eeuw.
235. Modellen van de kleeding van een weesmeisje en een weesjongen in de 18de eeuw.

Het Diaconie Weeshuis der Nederduitsch Hervormde Gemeente.

Oorspronkelijk werden de weezen der Nederduitsch Hervormde Gemeente uitbested. Toen dit tot ongewenschte toestanden aanleiding gaf, is een oud huis aan de Breedstraat aangekocht, waarin in 1871 het Weeshuis werd gevestigd.

236. Kleeding van een weesjongen en een weesmeisje. Einde 19de eeuw.